

HAGYOMÁNY

A nógrádi ipartelepítés múltjából

(A 18. és 19. századi üveggyártás gazdaságtörténeti vonatkozásai Nógrád megyében)

Az üveggyártás története sok példát nyújt nemcsak a gazdaság-földrajzot, hanem az ipartörténetet is érdeklő telephelyválasztás problémáira. A nógrádi üveggyártás történetén jól lehet tanulmányozni a természeti földrajzi környezet és a társadalom egymásrahatásának változását, azt, hogy a társadalmi termelés és a társadalmi viszonyok különböző fejlettségi fokán mennyire másként hatnak ugyanazok a tényezők; a technikában, a termelés méreteiben és ennek nyomán fellépő nyersanyag- és energiaigényben, valamint a közlekedési viszonyokban beállott változások mennyire változtatják meg a telephely korábbi előnyös tulajdonságait ott, ahol rövid időre, ha csak néhány évtizedre is, a megye iparágai közül vezető szerepre tett szert az üveggyártás, hogy azután átadja helyét a bányászatnak és a vasiparnak.

Amikor az üveghutákat telepítették, döntő tényező volt a közeli erdő: a tüzelőfa és a hamuzsir-nyerés céljából. Új telepítés esetén már egyik üzem telephelyét sem determinálta a fa és az olvasztáshoz szükséges nyersanyag közelsége, hanem sokkal inkább fontos lett a piac és nyersanyagforrás miatt a jó vasúti közlekedés melletti telephelyválasztás.

Az üvegipar sajátosságai közé tartozik az is, hogy a többi iparágtól eltérően nem a céhes keretek felduzzadása útján, a kisiparból nőtt ki a modern gyáripár, hanem fordítva: a gyáripár megteremtődése hívta életre a kisipart azáltal, hogy – a kész terméket, mint feldolgozásra váró alapanyagot megtermelte számára. Ezek a kisüzemek végezték azután az üvegcsiszolást, üvegfestést, és a mozaikkészítést. Az üvegiparnak azért nincsenek céhes hagyományai, mert az üveghuták többsége a XVIII. században a feudális nemesesség birtokain jött létre, mint földesúri tulajdon, s az üvegfestő is a földesúr alkalmazottja. Nem volt céhtag, szemben a feldolgozó üvegesekkel. Másrészt az ipartelepek is túlságosan szétszórtan, egymástól nagy távolságra működtek és a kézműipari kereteket meghaladó befektetéseket igényeltek volna. Az üvegfestés tehát manufaktúrális keretek között jelenik meg és ez a munkamegosztáson alapuló kooperáció, a tőkés termelési mód jellegzetes formája, a XVIII. század utolsó harmadáig tartott, de az üveggyártás terén még a XIX. század végén is a manufaktúrák jellegzetességeit ismerjük fel. Termelési jellege ezeknek a manufaktúráknak alig különbözik másban a céhes kézművességtől kezdetben, mint az „egyazon tőke által egyazon időben, egyazon helyiségben foglalkoztatott munkások nagyobb számában”.

Ez az egyszerű tőkés kooperáció is eleve szabad bér munkást tételez fel, aki munkaerejét a tőkének adja. A feudális birtokon azonban, mivel nem volt az országban megfelelő minőségű munkaerő, azaz szakember, ezekhez a hutákhoz átengedett jobbágyság és kézművesek munkaerejének igénybevétele a jellemző. A manufaktúra kiteljesedett formája tovább élt az üvegiparban, a folyamatos egymásutániságot megvalósító részmunkások foglalkoztatásában. Ebben az időszakban történt meg a gépek kifejlesztése – bizonyos folyamatok esetében, amelyeket nagy erőfeszítéssel kellett eddig elvégezni (pl. a kvarckövek zúzását, vizierővel hajtott zuzómalom segítségével). A nagyiparban teljesedik ki végül a munkásnak a manufaktúrában történt hierarchizálása, vagyis a munkás részmunkássá való minősítése.

Ezek után az üveggyártást, az üveget előállító manufaktúrák, üveghuták keletkezését vizsgáljuk meg. A megyei huták létesítésének dátumait, akár az egész ország területén, a feljegyzések pon-

tatlansága miatt lehetetlen megállapítani, így legtöbbjük keletkezési ideje ismeretlen. Az első huták nagy része ugyanis nem az üveggyártást tekintette elsődleges feladatának, hanem a fák ki-termelését és értékesítését. Az erdőfelhasználás, illetve hasznosítás szántóterületek nyérése, a hamuzsirfőzés, faragás és végül üvegfestés céljából történt. Ezért járhatatlan, forgalomtól mentes utak mellé, patak- illetve folyóvölgyekbe és erdők sűrűjébe települtek. A munka befejeztével – a körülöttük lévő erdő felélése után – nagyrészt elpusztultak, illetve évszázadok múlva nyomtalanul eltűntek.

Igy tehát a földrajzi környezetnek kialakulásukban, de a megszűnésükben is, elsősorban a nyersanyag és az energiaforrások biztosítása, valamint a termékek értékesítése szempontjából volt fontos szerepe. A helyi energiák kedvezőek voltak, elősegítették létesítési és működési körülményeiket, mivel az itt előállított üvegek – kalciumkálium és kalciumnátrium üvegek – tömegesen felhasználható nyersanyaga a mész, a hamuzsir (később a szóda) illetve a kvarckő vagy homok voltak, és ezek közül meszet és a homokot, illetve kvarckövet a táj geológiai felépítése, a hamuzsir és a fűtőanyagot a vidék sajátos domborzati, éghajlati és talajadottságainak következtében hatalmas erdőség biztosította. Bár a homok minősége nem volt a legjobb az üveggyártás céljaira, ezért ezekben az időkben ezek a huták csupán közönséges öblösedények, illetve zöld ablakkarikák és üvegtányérok készítését végezték, és a felvevőpiacuk is csak a szűk környező terület volt.

A huták működéséhez szükséges vizet, mint nyersanyagot a hamuzsirfőzéshez és kis hányadában energiaforrást szintén a domborzati és klímavizonyokból adódó, viszonylag sűrű vízhálózat patakjai biztosították Nógrád megyében is.

Helyzeti energiáikat, gazdasági és forgalmi helyzetüket figyelembevéve, az elérhetőség és közlekedés szempontjából nem lehet előnyösnek nevezni. Éppen ezek voltak a későbbi időszakban megszűnésüknek legfőbb okozói. A huták létesítésének körülményeit vizsgálva, először a nagybirtokokon létesült ipari vállalkozásokat kell sorra venni. Ugyanis – Mérei Gyula szerint – 1790 után az egyes uradalmakban maguk a földbirtokosok létesítettek üzemet, melyet részben házi kezelésben tartottak. Az ilyen esetekben a földjáradék változott át ipari tőkévé. Az uradalmakban létesült üzemek jelentős része ekkor elsősorban az uradalom másképpen nem értékesíthető nyersanyagának, főleg a fának hasznosítása céljából történt. Ha pedig bérlőnek adták kezelésbe a létesített üzemet, akkor is csak a járadék és nem a profitszerzés vezette a birtokosokat, ami az ipari vállalkozások „tipikusan feudális jellegű értékelésére mutat.”

Nógrád megyében is a földesurak által támogatott ipari tevékenység körébe tartozott a zsellérmunkásokkal üzemeltetett üveghuta. Hanyatlásukat a már említett okokon túl a kellő munkamegosztás és a jól képzett szakmunkásoknak a hiánya is elősegítette.

Ilyen feudális birtokon létesült üveghuta volt Nógrád megyében a feltehetően már a XVII. században is működött divényi huta (oficina vitraria), a XVIII. század végén települt bzvai huta (vitraria fabrica), valamint a későbbi Balassa-Huta. Üvegiparunk azonban a XVIII. század második felétől kezdve hanyatlásnak indult a bécsi udvar gazdaságpolitikája miatt. A XIX. század elején a statisztikai kiadványok mégis 54 hutát sorolnak fel, melyek műszakilag elmaradottak voltak és mennyiségben többé-kevésbé, minőségileg azonban kevésbé tudták a hazai szükségletet kielégíteni.

Az 1840. évi 17 tc. mondta ki a szabad gyáralapítás jogát, amit az 1843–44. évi országgyűlésen elfogadott rendelet, a nem nemesek „birtokbirhatási” joga tett teljessé. Az üvegiparunkban a XIX. század második felében, a vámsorompók megszűntének, a vasúti hálózat kiépítésének és az üvegipar területén külföldön történt nagyobb haladásnak nálunk is érezhető hatása volt, habár ez csak a XIX. század végén volt eredményekben lemérhető. Egymás után keletkeztek az új gyártelepek, így a Felső-Ipoly völgyében kapitalista jellegű üveggyártás bontakozott ki. 1820-ban Málnapatak nagyközséghez tartozó Szamotercsen és Látkán üveggyár kezdte

meg működését. 1836-ban Záhn J. György a Cseh-Brezó községhez tartozó Zlatnó-pusztán üvegyártelepet hozott létre. Szintén 1836-ban, a Szinóbánya községhez tartozó Katalinhután létesített Kossuch János, majd 1842-ben a Kuchinka testvérek alapítottak üvegyárat Málnapatakon.

A már említett nehézségek ellenére a Nógrád megyei üvegyárak egyre több elismerésben részesültek. Utalunk itt az iparműkiállításokon kapott érmekre, pl. a londoni ipari kiállítás diplomájára 1853-ban, melyet a Katalinhutai gyár kapott, valamint az 1873-as bécsi kiállítási éremre. Erre az időszakra esik gyáraink budapesti lerakatainak megalapítása.

A technikai fejlődést az üvegyártásban a közvetlen tüzelésről a gáztüzelésre, pontosabban a Siemens-féle gázgenerátor olvasztókemencékre való áttérés, a fa helyett a kőszén használatának bevezetése jelentette. Ezzel szűnt meg ténylegesen az üvegyipar eddig oly sokszor emlegetett helyhez kötöttsége, ami a közvetlen fatüzelés eredménye volt. Új technológia is megjelenik, a fuvás és az öntés mellett a sajtolás, és a téglykemencék mellett a kádkemencék használata. Az üvegekészítés ekkor alakult át üvegyártássá.

A töke érdeklődését igazolja az a tény is, hogy 1869-től részvénytársaságok alapítása is megindult az üvegyiparban. 1891-ben Nógrád megyében hét üvegyár volt, ezek közül fúvott és csiszolt üveget: Hámor, Málnapatak, Zlatnó, Katalinhuta, táblaüveget pedig: Farkasvölgy és Látka üvegyárjai készítettek. 1893-ban létesült az Egyesült Magyar Honi Üvegyárak Rt. Salgó-Tarjáni Palackgyára, valamint Schwarz A. és Fiai Pálfalván alapított táblaüvegyára. Ezzel a megyei gyárak száma 9 lett. A XIX. század első felében kevesebb üveghutával bíró Nógrád megye felküzdötte magát az első helyre, és a fővároshoz való közelsége, valamint a korszakban kitermelés alatt álló, gazdag barnaszénbányáinál fogva az ország első és legfontosabb üvegyiparos megyéje lett. Nógrád, Gömör, Kishont és Zólyom megyék találkozásánál kialakult területen egymáshoz közel 15 üvegyár volt, ezek közül 13 gáztüzeléses és csak kettő a hagyományos közvetlen tüzelésű.

Visszatekintve az elmúlt évszázadokra, megállapíthatjuk azt, hogy a hazai üvegyárakban nem volt meg a kívánatos specializálódás, hiszen a tőkés társadalmi viszonyok között sokféle tényező hatására végbement fejlődés nem eredményezhetett a mai technológiai

és közlekedési viszonyok mellett ésszerűnek tartható területi munkamegosztást, így a korabeli hutáink nem specializálhatták magukat néhány üvegtermék előállítására, hanem erejük szétforgácsolásával egyszerre sokféle üveg gyártását végezték.

A XIX. század végén és a XX. század elején észlelhető változás azt bizonyítja, hogy a telephelyek megválasztása egyre jobban az összes telepítési tényezők együttes mérlegelése alapján történt és a technológia, valamint a szállítás fejlődése következtében nem volt már olyan mérvű a helyhez kötöttség, mint a közvetlen tüzeléssel bíró huták idejében. Egyes vállalatok specializálódása eredményezte, hogy a vállalatok a termelő berendezéseiket fejlesztették, átcsoportosították. Ez a fejlesztés viszonylag lassan ment végbe. A fatüzelésre, vizierőre és a helyi nyersanyagokra (kvarc, mesz, hamuzsir), valamint a jobbágmunkára és csak a későbbiekben bér munkára alapozott elmaradt technikájú huták üzemeltetése, ti. gyelembevéve a távoli, főleg városi piacokat, egyre kevésbé volt kifizető. Külföldön a jóminőségű energiahordozó, a szén felhasználása, a tőkés gazdaság fejlettsége magasabb szintű technikát hozott létre. Ezeknek a külföldi üzemeknek a versenye arra készítette az egyes felvidéki huták tulajdonosait és a részvénytársaságokat, hogy termelő berendezéseiket tökéletesítsék, ami azt jelentette, hogy széntüzelésre, a regeneratív kemencék és gőzgépek alkalmazására tértek át. A régi huták közelében nem volt szénbánya, a rossz útviszonyok, a vasút hiánya, illetve a telephelytől való nagy távolsága a szén szállítását, mellette a többi nyersanyag is gazdaságtalanná tette. Ezért az üvegyárak telepítésénél a szén közelsége, és a jó közlekedési lehetőség volt a későbbiekben a döntő tényező. A kezdeti előny – az erdők mélyére való költözés – most fejlődésük gátjaként megszünésükhöz vezetett. De a meglévő vasúton való szállításkor a nyersanyag és készárú, valamint a tüzelőanyag tarifális problémái az egyébként is tökeszegény iparnak újabb érvágást okoztak. Az üvegyárak vámtételének csökkenése, a külföldi üvegekészítmények elleni védekezés lehetőségétől fosztotta meg a hazai ipart. Szakképzett munkások és megfelelő szakoktatás hiánya is mind az üvegyártás válságát jelentették az évszázados múltú Nógrád megyei üvegyártásban is.

Szvirccsek Ferenc

A szabadgondolkodás nógrádi és borsodi előfutárai

(Balassagyarmati és miskolci szabadkőművesek a XVIII. század végén)

A XVII. századi felvilágosodás sajátos letéteményese és közvetítője volt a szabadkőműveség, ami hazánkban angol, francia és porosz példák nyomán Mária Terézia uralkodása alatt terjedt el és mindvégig szoros kapcsolatban állt az osztrák örökös tartományok szabadkőműves csoportjaival, az ún. „páholyok”-kal. Az eredetileg csak humanisztikus és filantropikus munkódság kifejezni akaró mozgalom hozzánk már abban az állapotban jutott el, amikor már minden pozitív vallásosság ellentétét jelentette és egyik legfőbb hirdetője volt annak az elképzelésnek, hogy minden nemzeti, állami, faji és vallási különbség ellenére az embereket egyaránt testvéreknek kell tartani. Mi sem természetesebb, hogy mindazok, akik valamely vallás hívői voltak, a szabadkőműveségben a legnagyobb, jól szervezett ellenfelüket látták. És nem is ok nélkül, mert – amint azt Székfű Gyula megállapította – „valószínű, hogy a vallásellenes, tiszta deisztikus felvilágosodás német és magyar földön soha ily mértékben nem terjedt volna el, ha a szabadkőműveség, mint szervezet, karjára nem veszi. Az élet teljes elvilágiasodása, a dogmáknak és az egyház parancsainak a mindennapi kérdések közül kiszorítása

kétségtelenül a szabadkőműveség munkája. Ez tanította meg a művelt néposztályokat arra, hogy napjainkat Isten nélkül is eltölthetik, tisztán világi erkölcsannak engedelmességgel”. – Úgy véljük, hogy egyéb magyarázatra nincs is szükségünk, hogy a szabadkőműveséggel való tudományos kutatások jelentőségére rámutassunk, azok helytörténeti jelentőségét hangsúlyozzuk és a haladó gondolkodás képviselőit lássuk a páholyok tagjaiban.

Első tekintetre a középkori babonák, az alkimia, az értelmetlen misztikus szertartások és a XVIII. századi felvilágosodás emberbaráti törekvéseinek csodálatosan zagyva keveréke volt nálunk a rózsakeresztes mozgalom és az abból kinőtt, de az azzal továbbra is szoros kapcsolatban lévő szabadkőműveség, miként arra már a Nógrád megye története című mű első kötetében rámutattam. Kitérnék ez azokból a szabadkőműves iratokból is, amelyek Nagy Iván hátrahagyott iratmácsolatai közt Nógrád megye levéltárában találhatóak. Eszerint „mihelyt a candidatus a Rose Croixba bevételük és a jelenlévő testvérek által megöltetik, azonnal neki a szabadkőműveség első tableauja igazi értelme megmagyaráztatik, ugymint: a négyeszeg képezi a loget, vagyis a gyülekezeti helyet, nem ugyan az isten templomát, hanem a 12 nemzetiség alapját, mint az Aaron mellétbláján 12 ne-

meskő által jelölve voltak, és pedig a négy elem, a főszelnek és világrészek szerint. Ebből támadtak a népek számlálási módjai is és a titkos levelezések is ezen négyeszek és a következő alphabet szerint intézendők:” és le is rajzolja nem is egy, hanem két titkos írás beütit.

Az „alapszabályok” a továbbiakban is ilyen furcsa misztikával telítettek. Az évek számozását i. e. 5000-re kezdik és így 1785 a szabadkőművesek naptárában az 5785 esztendő. A külsőségek tekintetében tehát a páholyok tagjai a „homo ludens” – a „játszadózó ember” – egyik figyelemre méltó válfaja, és csak a dolgok mélyére látók ismerték föl a sok furcsasággal tarkított ceremóniát űző csoportosulásban a fedőszervet, azt a keretet, amely a haladó gondolatok élharcosait lett volna hivatva elrejtetni az illetéktelen beavatkozók elől. A megyetörténetben, de a Kármán Józsefről írt cikkeimben is igyekeztem erre a tényre rámutatni, mert annak külön jelentősége volt a magyar jakobinusok tevékenysége során. Nyomatékosan kell azonban hangsúlyoznom, hogy nem minden magyar jakobinus volt szabadkőműves és nem minden magyarországi szabadkőműves volt egyúttal forradalmár is. Ezt a tényt figyelembe véve kell tehát kezelnünk mindazokat a személyi adatokat, amelyek a Nagy Iván által lemásolt

iratanyagban megtalálhatók, mert az ország különböző szabadkőműves páholyainak – így a balassagyarmati „Szent János, a Kelet erényes zarándoka” és a miskolci „Szent János, a Kelet erényes világpolgára” címet viselő páholyoknak is – a tagjai közéleti szereplésük során nem egy olyan nézetnek adtak kifejezést, ami összefüggött a „fedőszerven” belüli nézetek alakulásával.

Mi sem bizonyítja jobban a szabadkőműves-ség politikai jelentőségét, mint az, hogy II. József – akinek apja, Lotharingiai Ferenc német-római császár maga is szabadkőműves volt és már csak emiatt is nagyon sokat tudott a mozgalomról – 1785 november 20-án rendőri felügyelet alá helyezte a páholyokat, de – bölcsen és okosan – nem tiltotta be azokat, mert tudatában volt annak, hogy tagjaik közül számosan az ő általa is megvalósítani akart elképzelések harcosai. Nem rendelkeztek azonban ily bölcs megfontolással az 1795 június 23-án kelet helytartóanálcsí rendelet megfogalmazói és annak sugalmazója, Sándor Lipót nádor, akik minden haladó gondolat ellenségei voltak és féltelmükben a szabadkőműves páholyok vagy bármilyen más néven szereplő hasonló szervezet működését betiltották.

Az 1785-től 1795-ig terjedő tíz esztendő nagyjelentőségű külföldi és hazai események évtizede. Ezek sorában a „franciaországi változások” voltak a legnagyobb horderejűek és nagy hatással voltak a II. József halálát követő magyarországi politikai és társadalmi életre is. A további megyetörténeti kutatások szempontjából nézve sem közömbös tehát, ha közelebről megismerkedünk a balassagyarmati páholy tagjaival és ennek során – már csak az összehasonlítás kedvéért is – miskolci elvbarátainkkal.

A balassagyarmati páholynek 1785-ben 30 tagja volt és ezek száma 1794 végéig 40-re emelkedett. A miskolci páholy tagjainak száma 1785-ben 42, tehát 12-vel több, mint a gyarmatié, későbbi adatokat azonban nem tartalmaz forrásunk és így összehasonlításunk alapjául az 1785. évi névsorokat vesszük.

A balassagyarmati tagok névsora, külön feltüntetve az 1785-ig és az ezután, 1794 végéig belépetteket, a következő: Balogh Péter, Balogh Antal, Beniczky Pál, Cseh-Szombathy József, Csonka József, Gyürky István, Hamaliar Márton, Kántor Gábor, Knauer Károly, Madács Péter, Mayer József, Mihalitska János, Mocsáry Antal, Muslay Antal, Muslay Antal, Muslay István, Müller Mór, Pákozdy János, Pongrácz Boldizsár, Porpáczy Adám, Puky Ferenc, báró Ritterstein József, Sréter János, Szerém Gábor, Szilassy József, Szontagh Mihály, Szubszky István, Szudy György, Tihanyi Tamás, Trajtlér Gábor, Vicenti János, és az 1785 után belépettek: Abhortis János, Bilnicza Pál, Foglár János, Halász László, Majthényi László, Mártonfy István, Palásthy István, Péchy Imre, Podhorszky János, Prónay Mihály, – A miskolci tagok névsora 1785-ben: gróf Aspremont János, gróf Barkóczy Ferenc, gróf Barkóczy János, Beck Pál, Bernáth László, Berzeviczy György, báró Coletti Benedek, gróf Csáky Antal, Egger József, Fáy Ábrahám, Fáy Barnabás, Fráter István, Fucker Frigyes Jakab, Garzuli Antal, báró Henninger János, Kazinczy Ferenc, Keltz Antal, Komáromy György, Komáromy Lajos, Major Zsigmond, Máriássy István, Máriássy Márk, Melcer László, gróf Nugent Ferenc, Óváry László, Péczeli István, Pogány

Adám, Pogány Lajos, Puky András, Puky László, Radvánszky Ferenc, Ragály István, Ragály József, Röhlen Ferenc, Szathmári Király József, Szathmári Király Miklós, Szent-Imrey Gábor, Szerencsy József, gróf Török József, gróf Török Lajos, Vay József, Zombory Zsigmond.

A tagok belépési idejére nézve csak a balassagyarmati névsorok tartalmaznak adatokat. A páholyt 1781 nyarán alapította a hét „öreg mester”, akik – Hamaliar, Balogh, Szontagh, Tihanyi, Szubszky, Mihaletka és Pongrácz – rózsakeresztesek voltak, és ez a magyarázata annak, hogy a páholy 53 műből álló könyvtára zömmel kémiai tárgyú köteteket tartalmazott. Az alapítók 1781-ben két, 1782-ben öt, 1783-ban és 1784-ben négy-négy, 1785-ben pedig nyolc új tagot gyűjtöttek maguk köré. Az 1794. évi névsor szerint ezután hat esztendeig nem volt tagszaporulat, 1792-ben és 1794-ben azonban öt-öt új tagot vettek fel. A tagokat belépésük időpontja szerinti sorszámmal jelölt névjegyzékek azonban csak a készítésük idejében Balassagyarmaton tevékenykedőket sorolják fel és nem tüntetik fel az időközben belépett és más-

hová átlépett tagok neveit. Ez az eset áll fenn Madách Sándorral, a magyar jakobinusok ügyvédjével kapcsolatban is, akit a töredékesen fennmaradt jegyzőkönyvi kivonat szerint 1789 november 22-én „mesteri fokra” vettek fel, ami azt jelenti, hogy „inas” és „legény” fokozatait valamelyik más páholyban már korábban elnyerte, de 1794-ben már megint nem a gyarmati páholy tagja.

Nagyon érdekes képet nyerünk, ha összehasonlítjuk a balassagyarmati és a miskolci páholy tagjainak társadalmi rang és foglalkozás szerinti megoszlását. Eszerint 1785-ben Balassagyarmaton 1 báró, Miskolcon 7 gróf és 1 báró szerepel a tagok névsorában, vagyis az arisztokraták százalékos aránya a többi taghoz viszonyítva Balassagyarmaton 3,3 %, Miskolcon 21,6 %, ami a gyarmati páholy „demokratikusabb” jellegére mutat, viszont a miskolci páholy esetében az arisztokraták „elpolgáricosodására” enged következtetni. Ez nagymértékben tükröződik a foglalkozási ágak szerinti megoszlás százalékos arányainak elemzésekor is. Ez a következő volt:

	Balassagyarmaton		Miskolcon	
Csak földesúr	–	–	6	14,2 %
Megyei tisztviselő	10	33,3 %	15	35,7 %
Magyei bírósági tisztviselő	3	10,– %	8	19,– %
Magyei mérnök	1	3,3 %	1	2,3 %
Országos bírósági tisztviselő	3	10,– %	1	2,3 %
Állami tisztviselő	1	3,3 %	2	4,6 %
Katonatiszt	3	10,– %	7	16,6 %
Ügyvéd	1	3,3 %	1	2,3 %
Orvos	3	10,– %	1	2,3 %
Pap	3	10,– %	–	–
Uradałmi tisztviselő	2	6,6 %	–	–
Összesen	30	100,– %	42	100,– %

Érdekes képet kapunk a két páholy vonzásterületére, vagyis a tagok Nógrád, illetve Borsod megyén kívüli lakóhelyére nézve is. A helynévadatok a miskolci névsor esetében nem teljes mértékben kielégítőek, mert például a Zemplénben birtokos, de Kassán hivatalnokoskodó Kazinczy Ferenc neve mellett sincs lakóhelyi adat feltüntetve. Ilyen hiányosság 14 név esetében fordul elő, beleértve a katonatiszteket és a Göttingenben tartózkodó, nyilván Szepes megyei Berzeviczytis. A 28 lakóhelyi adattal rendelkező közül 9 Borsod megyei, 10 Abauj, 3 Gömör, 2 Zemplén, 1 Bihar és 1 Máramaros megyei, valamint 1 Kassa és 1 Debrecen városi lakóhellyel bíró volt. Ez azt jelenti, hogy még így is 19 a nem borsodiak vagy miskolciai száma, ami a tagok számának 45,2 %-a. Ehhez hozzáadhatjuk a hiányos adattal rendelkezők sorából a 3 országos hivatalviselőt és így kerek 50 %-a a páholy tagjainak biztos, hogy más megyékben és városokban is tevékenykedett a szabadkőműves célkitűzések jegyében. Ezzel szemben Balassagyarmaton csak 5 olyan tagot találunk, akik más város- vagy megyebeliok.

Közülük 2 Pest megyében, 1 Gömör megyében, 1 Selmecebányán és 1 Korponán tevékenykedett. Nagyon valószínű, hogy a 3 katonatiszt állandó állománnyelvének sem tekinthető Nógrád megye valamelyik települése. Így a 3 országos bíróságnál működő és az 1 állami tisztviselőt is ide számítva, 12 a másutt is tevékenykedők száma, ami a páholy létszámának 40 %-a, vagyis a balassagyarmati páholy területileg „nógrádibb” volt, minő a nem ilyen mértékben „borsodi”-nak tekinthető miskolci. Némileg ez a nógrádi jelleg tűnik ki a tagok felekezeti megoszlásából is, amire nézve Miskolcra nincs adatunk. A gyarmati páholy tagjai közül 13 katolikus, 11 evangélikus és 6 református, ami nagyjából megfelel a megye köznemessége és értelmisége felekezeti arányának.

A balassagyarmati páholy működésére nézve is van néhány jegyzőkönyvi töredékekből lesűrűhető adatunk. Ezek sorában figyelemre méltó a tagok felvételével kapcsolatos eljárás. Azt, aki szabadkőműves szeretett volna lenni, egy vagy két tag által figyeltették. Például az 1785 augusztus 8-i jegyzőkönyv szerint „Plaveczy György

zádorfalvi plébános a 12-ik (Szilassy József) által ajánlatván, szemeltartásával a 21-ik (Porpáczy Ádám) megbizatik", vagy „Luce János evangélikus lelkész szemeltartása elrendeltetik”. Ugyanezt olvassuk egy Beer nevűről is. A megfigyelők jelentéseket készítettek és nyújtottak be a páholy tagságának. Például „Kántor Gábor felől a titkos reláció beadatik a 9-ik (Mocsáry Antal) által. Beadatott von Richterről is a reláció”. — Azokat, akik megfeleltek, „tanítványok” vették fel, mégpedig fehér és fekete golyókkal történő szavazás útján. Az 1785 augusztus 21-i jegyzőkönyvben ez áll: „Szontagh candidaturáról jó vélemény adatván, scrutinium (kikérdezés) alá vonatván, mind fehér golyót kapván, meglett”, vagyis felvették a páholy tagjai sorába. — „Luce, Beer, Plaveczy további szemeltartás alá rendeltetnek”.

A páholy különböző tisztségviselői sorában a „titkár” intézte a levelezéseket. Tisztét Balassagyarmaton Szilassy József, Miskolcon Kazinczy Ferenc viselte. Ők állították össze a tagnévsorokat és közölték azokat a velük kapcsolatban álló páholyokkal. A Nagy Iván féle iratmások között is találunk levelet. Például 1785 január 26-án válaszoltak a gyarmatiak a prágai Union páholy kérdéseire. A levelet Szubszky István mester, Balogh Péter és Muslay Antal „felvigyázók” írták alá, mintegy hitelesítve Szilassy közlését. 1785-ben még a linzi „Siebe Weisen”

(Hét Bölcs) és a pozsonyi „Sicherheit” (Biztonság) páhollyal is leveleztek a balassagyarmatiak. Az érkezett és az elküldendő leveleket a páholy ülésein felolvasták. 1785 augusztus 17-én kelt a miskolci páholy balassagyarmatiakhoz írt levele, amit Vay József mester, Szathmári Károly József „kincstartó” és Kazinczy Ferenc titkár írtak alá és amelyhez mellékeltek tagjaik névsorát és hasonló megküldésére kérték a gyarmati páholyt.

A páholyok ülésein — külön tartották a „tanítványok” és külön a „legények” számára — a szabadkőműves misztika keretei közé foglalt társadalmi és tudományos kérdésekkel is foglalkoztak. Így a gyarmati tanítványok számára tartott 1785 augusztus 21-i ülésén „az imakönyv superevidiáltatik” ami alatt egy talán saját szerkesztésű „káté”, vagyis a szabadkőművesség célkitűzéseit tartalmazó kézirat szerkesztői munkálatainak a felülvizsgálását és megmagyarázását kell értenünk. Ugyanekkor a mesterek és legények számára tartott ülésen a 2. számú tag, azaz Balogh Péter, „a feltámadásról és rombolásról” tartott felolvasást. A cím után ítélve, a páholy rangban első felvigyázójának — aki udvari tanácsos és a hétszemélyes tábla tagja és nemcsak megyénk, hanem az ország politikai életében is jelentős személyiség — a felolvasásra hihetőleg szintén a szabadkőműves „virágnyelv”

titkos homályába burkolt közérdekű vonatkozásokat is tartalmazott, miként az nem egy szabadkőműves által írt sajtótermékben — véleményünk szerint Kármán József „Fanni hagyományai”-ban — kimutatható.

Jótékonykodással és tagjaik anyagi megsegítésével is foglalkoztak a páholyok. Az erre igénybevett összegeket a különböző nagyságú tagdíjakból és az önkéntes adományokból fedezték. Erre a célra szolgáltak az üléseken való meg nem jelenésért kivetett büntetődíjak is. Két pénztáruk volt, amit a „kincstartó” — Balassagyarmaton Puky Ferenc — kezelt. A szegényeknek juttatott kisebb-nagyobb összegekről, de minden egyéb pénzügyi műveletről is, beszámoltak a gyűléseken. Pénzügyeik — legalább is az, amiről jegyzőkönyveik tanúskodnak — kisszerű akciók voltak. Az igazi nagy ügyletekről azonban nem készültek ilyen beszámolók. A szabadkőművesség, és főleg a szabadkőműves bankárok és államférfiak kapitalista fejlődésünkkel kapcsolatos tevékenysége eddig jóformán feltáratlan történelmi probléma. Pedig ilyen volt, és hátterében azok a névsorok állanak, amiket a különböző páholyok egymásnak küldözgettek. Ez a gazdasági tevékenység legalább olyan fontos, mint a felvilágosodás eszméinek szabadkőműves misztikával kevert terjesztése.

Dr. Beliczky János

A Madách-kultusz kibontakozásának első jelentős alkalma az 1923. év volt, a költő születésének 100. évfordulója.

Az 1923. év és az ezt követő évek esemény-sorozatába (Madách Emlékbizottság létrehozása, emléktábla-állítás, Madách-szobor, ünnepek, stb.) szervesen illett irodalomtörténészeknek az a törekvése is, hogy monográfiákban, kisebb tanulmányokban, nagyobb lélegzetű, de romantikus hangvételű írásokban foglalják össze Madách Imre életét, munkásságát. Műveinek összegyűjtött kiadására, kritikai elemzésére is sor került.

A leghitelesebb adalékokon alapuló életrajz életmű-elemzés Balogh Károlynak, Madách Imre unokaöccsének két műve: Madách Imre otthona és Madách az ember és a költő.

Balogh Károly művével majdnem egy időben jelent meg (Budapest, 1932-ben) a költő életútjának merőben más hangvételű feldolgozása Harsányi Zsolt tollából: Ember küzdj... címmel, három kötetben.

1964-ben a Nógrád megyei Levéltár elődje, a Pest megyei Levéltár többek között megszerezte a Harsányi-féle hagyaték egy részét is. Így kerültek a Nógrád megyei Levéltár tulajdonaként Salgótarjánba azok a levelek, röpke tudósítások, melyeket Harsányi Zsoltnak írtak a Madách-életregényhez adatokat kérő — a Pesti Hírlap 1932. április 17-i számának mellékletében közzétett — felhívására.

★

Szinte özönlöttek a levelek Harsányi Zsolthoz 1932-ben. Az újságolvasók zöme mind tudni vélt valamit Madách Imréről, a

Madách-életrajzi adalékok a Harsányi-hagyaték alapján

családról, ismerőseikről, barátairól. A legtöbb levélíró Madách Imre jelleméhez, emberi, költői énjéhez, családi, rokoni, baráti kapcsolatainak alakulásához, az ismerősök, rokonok bemutatásához kívánt segítséget nyújtani.

Így pl. özv. Szemere Györgyné, budapesti lakos írta: „Sajnos, nem sokat tudok Madáchról, de azt a keveset biztos forrásból, ugyanis Madách személyes jóbarátjától, Csemniczy Edwardtól, aki férjem nagypapa volt. Tőle hallottam azt, amit tudatok...

Madách Imre inkább zárkózott ember volt, de jó és régi barátok közt nagyon kedélyes tudott lenni; a Csemniczy családnak különösen régi jó barátja volt, hiszen Sarolta leányuk (az én anyósom) esküvőjén ő volt a tanú. Családi élete nagyon boldogtalan volt és gyakran épp akkor, illetve azért ment át Sztráczinba Csemniczyékhez, mert lelke mélyén nagy sebet érzett.”

★

Közismert, hogy Madách Imre baráti köréhez tartozott a falu két papja, a katolikus Divald Gusztáv és az evangélikus Henriczi Agoston. Róluk, vitáikról, Az ember tragédiája születésében játszott szerepükéről bőven olvashatunk Balogh Károly Ma-

dáchról szóló műveiben. Henriczi Agoston fia, Henriczi Béla, ki Poltáron (Losonc mellett) volt lelkész, a következőkben válaszolt Harsányi Zsolt felhívására: „... a Madách életrajz megírásához... szívesen ajánlom fel közreműködésemet. Szüleim ajkáról sokat megjegyeztem a Madách házról... Atyám 1852–1908-ig, tehát 56 éven át volt alsósztrégovai lelkész, ... egyike Madách Imre bizalmasainak is ... Madách nagy művének kéziratát legelső sorban atyámnak olvasta fel, s vele vitatta meg annak valószínű részleteit.” Levelében említést tett Palágyi Menyhérről és Latkóczy Mihályról, akik szintén írtak a Madách-családról. Utóbbiról kiemelte, hogy „bpesti tanár, ... a VIII. ker. főgimnázium 1901. évi értesítőjében megjelent cikkében értekezik Madách Imre őseiről. Rámutat a literátor: Madách ősökre s Imrében az incarnatióra.” Henriczi a Prágai Magyar Hírlap 1923. évi, Madách centenáriumi számában írt egy hosszabb tanulmányt „Szendrey Júlia és Fráter Erzsébet címmel.” Ebben arról szól, hogy „... Boldogult atyám is rendkívüli alak. Mint a kivégzett Hajnóczy személyi titkárának unokája kerül maga is bujdosó honvédként 1852-ben Sztregovára, Madáchék közelébe. Imre ekkor az Új épületben raboskodik. Közvetlen tanúja a szalmaöveg szabadabb mozgásának. Maga is elkíséri egy-két mulatságra, stb.”

Ifj. Mikszáth Kálmánnak, a nagy író fiának levele azért jelentős, mert Madách barátairól szolgált néhány — más részben ismert — adalékok; sajátos nézőpontból: „Szontagh Pál nem volt nős ember. Szülei előkelő nógrádi földbirtokosok voltak. Szontagh már a 48-as forradalom előtt szerepet

játszott, mint Libetbánya követe, a pozsonyi diétán; később fogalmazó lett az első magyar külügyminisztériumban. Nagyon szerette mindig az írókat, sokkal jobban, mint a politikusokat. Madách, szerencsétlen házassága után hónapokat töltött Horpácson Szontágh Pálnak. Az ember tragédiájának egy részét is ott írta meg. Szontágh puritán, egyszerű ember volt, bár igen nagy vagyonnal rendelkezett..."

★

Veres Pál alispánról, s nejéről, Beniczky Herminről, Madách és a Veres család közötti meleg, baráti kapcsolatról, a Vanyarcon töltött kellemes napokról, Veres Pálné leányának, Rudnai Józsefnének „Emlékeim” című könyvéről – melyben bőven foglalkozik a Madách és a Veres család barátságával – is sok levélíró megemlékszik; többek között a már említett **özv. Szemere Györgyné**. És többen foglalkoztak burkoltan, vagy nyíltan ifj. Madáchné, Fráter Erzsébet személyével, a Fráter családdal, a két Madáchné közötti viszony alakulásával. Nézzünk meg e levelek közül is néhányat. **Henriczi Béla** lelkész a már említett tanulmányában (Szendrey Júlia és Fráter Erzsébet) így ír ifj. Madáchnéről: „... némileg menteni akartam Madách Imrének hazulról kiüldözött és kétségbeesésbe kergetett hitvesét, gyermekkori benyomásaim alapján, mint aki még személyesen ismertem az anyóást, a méltóságos asszonyt. Az irodalom kegyelettel illegeti össze Petőfiné megtépett, megdobált fátyolát; némi ily eljárás megérdemelne a szegény Fráter Erzsébet is... Néhai apám teljesen be volt avatva a családi katasztrófa titkos, bizalmas részleteibe. Tőle tudom Fráter Erzsébet többszöri közeledését urához, családjához. A törekvések azonban mind meghiusultak a mama akaratán.” „... Atyám holtáig állította, hogy Fráter Erzsébet korántsem volt ama elvetemült, férje szerelmére méltatlan nő, aminőnek az utókor itéli. Egy kis elkecseregés, egy kis Fráter bohém hév, s az anyós taszították le a lejtőn.”

★

Fráter Pál dr. debreceni ügyvéd is többször váltott levelet Harsányival Fráter Erzsébet személyével kapcsolatban. Végülis konkrét adatokat nem tudott adni, de ő teremtette meg az író és **dr. Perédy György**, az Erdélyi Lapok főszerkesztője (Nagyvárad Orodea) között a kapcsolatot. „Perédy – írja Fráter Pál – évekkel ez előtt közzétett valamelyik váradi lapban Madáchnéra vonatkozó cikksorozatában igen értékes és érdekes adatokat. Ezeket az adatokat állítólag öreg asszonyoktól, aztán Bihar vármegye Közkórházában talált körleírásokból, könyvelési adatokból, valamint Bihar vármegye tenkei járásában fekvő Tóti községben lakó Sebess családtól szerezte; a tragikus végű asszonynak arcképével együtt. A Sebess család egy tagja, dr. Sebess Lajos orvos ma is él Nagyváradon. A család Bihar vármegye sok úri családjával volt rokon összeköttetésben; többek között a Fráter családdal is.”

★

Perédy György levelében így írt Harsányinak: „... Váradra kerülve többek között irodalomtörténeti riportokkal kezdtem fog-

lalkozni. Így feltűnt Madách életrajzánál, hogy milyen kurtán-furcsán bántak el az asszonyokkal 2–3 sorban. ... keresni kezdtek a forrásokat Biharban. Megtaláltuk a kórházi törzskönyvbenevét. ... a rokonaiktól sok érdekes dolgot tudtam meg, azokat riportokban feldolgoztam. ... megtaláltam a nagy olaj képét is, amit Fráter Erzsébet elhozott magával, mikor elvált az urától. A képet Madách csináltatta; drága ékszerek vannak rajta festve, Madách ékszerek. A kép nálam. Több fényképem is van róla...”

★

Kondor Vilmos, a ballassagyarmati Nagy Iván Múzeum igazgatója arról értesítette az írókat, hogy a Prónay-családnak múzeumi leltébe helyezett okmányai között, annak rendezése során olyan iratokra akadtak, amelyek közvetve Madáchra, illetve feleségére utalnak. „Fráter József, Erzsébet anyja – törvényes gyámjának, illetve a Fráter árvák catorának: Gáspár Istvánnak beadványa szerint – igen könnyelmű, henyé és költséges életmódot folytatott. ... feltehető tehát, hogy Fráter Erzsébet édesatyjának vérmérsékletét, tulajdonságait, szokásait örökölte. Ezen az alapon tehát a pszichológus már könnyebben tud eligazodni a különben megmagyarázhatatlan lelki motívumokat illetően, melyek nyilván cselekedeteit is befolyásolhatták.”

★

Madách Imre fivérének, Károlynak unokája, a megyében is jól ismert Aliz néni, **Grosschmid Károly**hoz ment feleségül. Ő (a férj) említette Harsányihoz írott levelében a csesztvei környezetben ismert eseményt: „... mikor Madách Imre fogságban ült, megjelent Csesztvén Madách Károly, hogy sógornéját meglátogassa és a gazdaságnak utána nézzen. Ideérve látta, hogy nagy társaság cigány mellett hangosan mulat. Lelke mélyén felháborodva le sem szállt a kocsirol, hanem megfordult és elment... Történik ez ugyanakkor, mikor azt írja az asszony az urának, hogy anynyira nincs pénze, hogy a házi cselédeket sem bírja fizetni – és hogy fáj neki az ura távolléte és fogsága.”

★

Madách Imre fogságának okát, a körülményeket már szinte teljesen feltárta a közelmúlt Madách-kutatása. Perédy anyaga azonban mai napig sem került elő a Bach-korszak hatalmas iratterméséből. A „büntársokról”, fogságba jutásokról viszont ezeket közölték Harsányival: **Hellebranth Pál**, ny. Heves megyei főjegyző írta: „Hinkó János Losonc város tekintélyes polgára, hazafias vezérembere, 1849-ben a város polgármestere volt. 1849. március 15-én hazafias ünnepélyt rendezett Losoncon, mely miatt a császári csapatok megszállták a várost. Ekkor érintkezésbe lépett a Losonc felé közeledő Beniczky Lajos őrnagy honvédseregével, s a híres március 24-i rajtaütéskor Beniczky oldalán harcolt az osztrákok ellen. A szabadságharc után elfogták, utóbb kegyelmet kapva szigorú rendőri felügyelet alá helyezték.

A Hadtörténeti Levéltárban őrzik a szabadságharc utáni rendőrségi iratokat; ezek közül az 1853-i Nógrád megyei internáltak

nyilvántartásában szerepel Hinkó János is.

Ugyancsak Budapesten kelt **aláírás nélküli levél** újabb regényes adalékokkal gazdagította a Hinkóról alkotott képet. Szerinte: „Hinkó János 1819-ben Vasberényben született. ... Majd felkerült Pestre egy ottlevő rokonához. Két évig volt ott. Egy alkalommal megismerkedett Madáchcsal, akinek elpanaszolta élete történetét, hogy saját házában bujdosóvá kell lennie. Lőbbször találkozta, s nem egyszer Madách vendége volt. ... hallották, hogy Kossuth titkárat ki akarják végezni. Hinkó felkereste az elítéltet és áruhában megszőktette. Madách vitte el őket. Ott éltek mind a három. Majd Madách egyik alkalmazottja jó pénzért elárulta őket. Mind a hármat elfogták. Madách egy idő múlva kiszabadult. ... Hinkót pedig az osztrákok lefejezték.”

★

Stark Mihály **Heliebranth Pál** szerint az 1848/49-es szabadságharcban honvéddá nagy volt, Erdélyben szolgált; majd 1849. július hóban ezredét Szegedre rendelték; augusztus elején a Szegedre érkező Dembinszky hadseregéhez került, részt vett a temesvári csatában, s szolgált a déli sereg feloszlásáig. „A szabadságharc utáni szerepléséről tudomásom és adataim nincsenek.”

Rákóczy Jánossal kapcsolatban talán a legilletékesebb kereste meg levelével Harsányi Zsoltot: **Rákóczy Aladár** nyug. minisztériumi főigazgató. „Nagyapám, Rákóczy János született Hont vm-ben, Rákóczon 1814-ben, meghalt ugyanott 1878-ban ... Igazolt honvédhuzár – őrnagy, kormánybiztos, végül a Honvédelmi Bizottmány tagja és titkára, s mint ilyen egészen Világosig Kossuth mellett tett személyes szolgálatot. 1850-ben halálra ítéltetett, összes vagyona elkoboztatott. ... 1860-ban hazatért, 1874-ben megvakult és Rákóczon élt az ősi házában 1878-ig. ... Nagyapámnak Madáchcsal való ismeretsége a végzetes szomorú eset, mely miatt Madáchot fogságba vetették. Ifjúkori jóbarátság, sőt Dubraviczky, Pongrácz, Libercsey révén távoli rokon kötelék fűzte őket össze. ... Mikor nagyapám Világostól menekült ... Rákóczra pont az édesapja temetésére érkezett, kit szívszélhűdés ért, mégpedig azért, mert egy korponai ismerős azzal állított be Rákóczra, hogy nagyapámat Világosnál agyonlőtték. A temetésről feleségéhez akart menni, ... Pesten találkozott Madáchcsal, aki megrémülve a nagyapám vakmerőségén, magával vitte Sztregóvára. Itt – szakállát, bajuszát leberetválta – ráhúzzák a vadász ruhát és az erdőri házában elhelyezték. Pár hónapig maradhatott, mert egy ... magyar gazdatiszt: Hojtsi Miksa feljelentette, hogy a Rakovecz álvadász tulajdonképpen egy veszedelmes forradalmár.”

★

A levelek tartalmát, melyből itt válogatást adtunk, Harsányi az életrajzi regényben csak ötletszerűen használta fel, ezért érdemes felidézni mindezeket a nem lényeges, de az összkép szempontjából számottevő adatokat.

Leblanc Zsoltné